

Արտաշեսեան Հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշես Ա.ի պղինձէ դրամը

ԱՍՊԵՏ Յ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Արտաշես Ա., Արտաշեսեան թագաւորութեան հիմնադիրը, հարստութեան առաջին թագաւորը չէր. ան զաւակն էր Հին Հայկազեան ընտանիքի մը, որ Արքելայի ճակատամարտէն ետք թագաւորեց Հայաստանի վրայ: Ըստ հնագիտական նորագոյն յիշատակարաններու, ան որդին էր Զարեհ անուն իշխանի մը (1): Վերջերս՝ Պորհրդային Հայաստանի մէջ, Թեղուտի մօտերը գտնուեցան երկու նոր յիշատակարաններ, որոնք հաւանաբար ծառայած ըլլան որպէս Արտաշեսեան Հայաստանի սահմանաքարեր: Ասոնց վերաբերեալ խիստ չահեկան յօդուած մը ստորագրեց Գ. Կարախանեանը, (2) յայտնաբերելով կարեւոր նորութիւններ, որոնցմէ մէկը մեզ մեծապէս շահագրգռեց: Գ. Կարախանեան նշմարած է որոշ նմանութեան մը դոյութիւնը սահմանաքարերուն եւ Արտաշեսեան թագերու ձեւերուն միջեւ: «Վերեւի մասում նրանք վերջաւորում են արքայական թագ յիշեցնող երեք ատամներով, ըստ երեւոյթին ընդգծելու համար թագաւորի անունից եւ նրա հրամանով կանգնեցնելու հանգամանքը» (3): Իսկապէս՝ թէ սահմանաքարերուն եւ թէ արտաշեսեան

1) Յ. Մամանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Ա. հտր., Երևան 1944, էջ 129-132: Այս Զարեհը պէտք է շփոթել Մովսէս Բագուար Զարեհի հետ:

2) Գ. Կարախանեան, Արամերէն Նորայայտ Երկու Արձանագրութիւններ, Պատմա-քաղաքական Հանդէս, 1971, Թիւ 3, էջ 274-276:

3) Նայմը, էջ 275:

Թագերուն վերի մասերը կը ձեւացնեն ատամնաձեւ եւ կամ կոնա-
ձեւ զարդեր: Կարախանեան, հակառակ որեւէ Արտաշէս Ա.ի դրամ
տեսած չըլլալուն, յաջող դուշակութիւն մը ըրած է: Հաւանաբար
ան ի մօտի ունեցած է աւելի ուշ թողարկուած արտաշէսեան դրամ-
ներու վրայ տեսնուող Թագերուն տիպը:

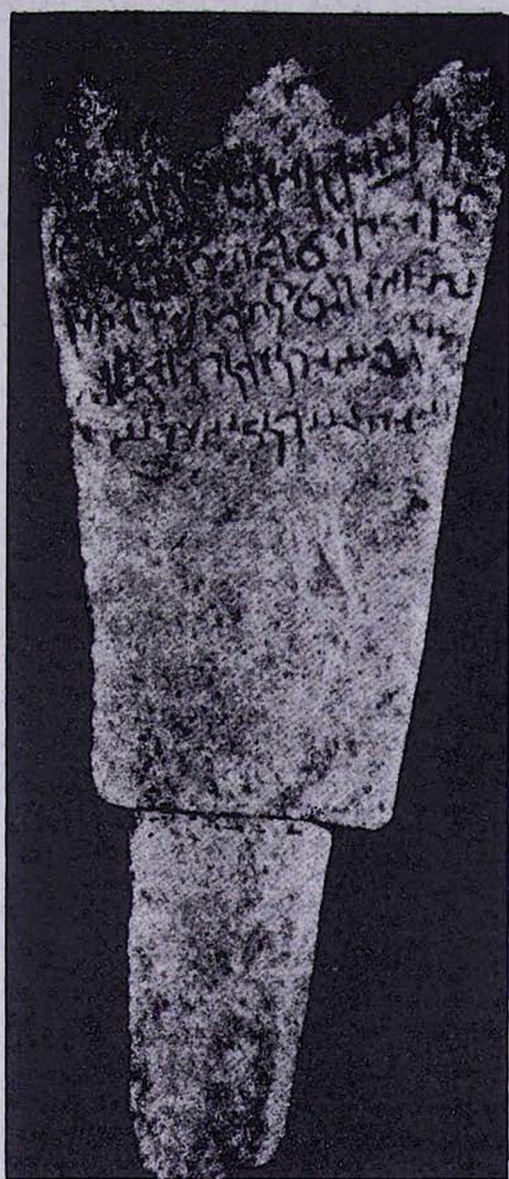
Մեզի այնպէս կը թուի թէ այս կոնաձեւ զարդերը, անցեա-
լին մէջ հաւանաբար որպէս մախաւիպ ծառայած են թէ հայ եկե-
ղեցական ճարտարապետութեան եւ թէ հայ կղերականներու գլխա-
նոցներու սկզբնառութեան:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

Շահեկան է դիտնալ թէ վերջին 25 տարիներու ընթացքին մեծ
թիւով հայկական դրամներ զտնուեցան, որոնց մեծ մասը Կիլիկեան
չրջանին կը պատկանի, իսկ յարաբերաբար փոքր մաս մըն ալ նա-
խակիլիկեան այլ չրջաններու: Ուրախ ենք ըսելու թէ նոյն ժամա-
նակաշրջանին կարգ մը լուրջ ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսան
թէ հայ եւ թէ օտար դրամադէտներուն կողմէ, որոնք կարեւոր
պատմական եւ դրամագիտական յայտնաբերումներ կը պարունա-
կեն (4):

Հայկական Պետութեան կանոնաւոր կերպով չգոյատեւելուն
պատճառով, անկասկած հայ դրամագիտութիւնն ալ իր կարգին
ընդհատուած չրջաններ ունի: Այս պատճառով կարգ մը դրամա-
դէտներ զուտ հայկական չրջանը նկատի կ'առնեն — այլ խօսքով,
Երուանդեան, Արտաշէսեան եւ Կիլիկեան չրջանները: Այլ հեղի-
նակներ, ինչպէս Պասմաճեան, նաեւ նկատի կ'առնեն կիսանկախ
կամ օտար տիրապետութեան չրջանի դրամները, զոր օրինակ,
հռոմէական, արաբական, եւսոյն: Ըստ իս՝ զանց առնելով «զուտ»
հայկական չեղող չրջանները, հայկական դրամագիտութիւնը կա-
րելի է բաժնել հինգ որոշ ժամանակաշրջաններու, այսպէս —

4) H. Seyrig, *Trésor Monétaire de Nisibe*, Revue Numismatique, Paris (1955),
p. 112-113. G. Le Rider, Revue Numismatique, 1906, pp. 7-35. Խ. Մուշեղեան,
Պոտամ-քամապիթական Համդէս, Երեւան 1964, քիւ 2, էջ 317-323: Զ. Պոուլեան
Արտաշէսեան Հարսութեան դրամները, Վիմնա 1969: Ա. Տօմապետեան, Ակ-
նարկ մը Տիգրան Գ.ի Չհրատարակուած Դրամներուն վրայ, Ջամասէր 1968, քիւ 1,
էջ 10-12: Նոյնիմ Արտաշէսեան Հարսութեան վերջին Գահակալներուն Դրամնե-
րը, Հայկազեան Հայագիտական Համդէս, Պէյրութ 1970, էջ 74-92:

ԹԵՂՈՒՏԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂԸ

Երուսաղեմի շրջան 400 (?) Բ. Ա. - 190 Բ. Ա.

Արտաշեսի շրջան 189 Բ. Ա. - 1 Բ. Ե. /6

Կիլիկիայի շրջան 1080 - 1375 / 1424 Բ. Ե.

Հանրապետության շրջան 1918 - 1920 Բ. Ե.

Պորհրդային շրջան 1920 Բ. Ե. - ցարդ

Ինչպես կը տեսնուի՝ վերոյիշեալ ժամանակաշրջաններուն առաջին երկուքը նախաքրիստոնէական շրջանի կը պատկանին եւ ասոնց դրամները թէ հաղուադիւտ են եւ թէ սուղ, մանաւանդ Երուսաղեմի շրջանի դրամները։ Արտաշեսի հարստութեան դրամները յարաբերաբար աւելի ուսումնասիրուած են եւ անոնց շարքերը աւելի կազմուած, մանաւանդ վերջին տասը տարիներու ընթացքին՝ շնորհիւ Տոքթ. Պտուկեանի անխոնջ աշխատանքին (5)։

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄ

Հակառակ Արտաշես Ա.ի վրայով հիւսուած փառահեղ պատմութիւններուն, ցարդ այս արքային ոչ մէկ դրամ վերագրուած է, եւ կամ ալ եթէ վերագրումներ եղած են, անոնք ընդունելի չեն եւ զած բանիմաց դրամագէտներու կողմէ։ Ոմանք կը խորհին թէ արտաշեսի շատ մը դրամներ սխալմամբ ներկայացուած են որպէս արշակունի դրամներ, բայց այս տեսակէտը իրականութենէ շատ հեռու է, որովհետեւ շատ մը ուսումնասիրութիւններ կան, որոնք այս խնդրին շուրջ լայնօրէն կը խօսին։ Մանաւանդ խիստ կարեւոր եւ բնորոշող կամ զատորոշող ազդակ մը կը հանդիսանան արտաշեսի կամ ինչպէս յաճախ կոչուած է հայկական խոյրն ու ապարօշը, որոնք արտաշեսի բոլոր թագաւորներուն դրամներուն վրայ կը տեսնուին։ Նոյնիսկ՝ եթէ կան կարգ մը դրամներ, որոնք հայկական խոյր կը կրեն եւ հայկական չեն նկատուած, ինչպէս Կոմմագենէի քանի մը դրամները, անոնց ալ հայկական բնոյթ չունենալը շատ հարցական է, նոյնիսկ առարկելի (6)։

Եթէ ակնարկ մը նետենք Արտաշեսի հարստութեան դահակներու ժամանակաշրջանի ցանկին վրայ, իսկոյն պիտի նըշմարենք կարգ մը անուններ, որոնք մէկէ աւելի թագաւորներու կողմէ դրծածուած են. այլ խօսքով՝ կան երկու թագաւորներ Արտաշես անունով, չորս՝ Արտաւազդ անունով եւ հինգ՝ Տիգրան ա-

5) Զ. Պտուկեան, Յշուած աշխ.։

6) Նոյնը, էջ 108-110։

նունով: Այս պարագային մեզ կը հետաքրքրեն մի միայն «Ա» տառով սկսող անունները՝ Արտաշէս եւ Արտաւազդ:

Ինչպէս ներկայիս՝ նոյնպէս անցեալին՝ երբ բառ մը կամ անուն մը ուզենք հայացնել կը հետեւինք որոշ տառադարձական որէնքներու: Հարկաւ նոյնն էր պարագան երբ օտարներ փափաքէին հայկական անուն մը իրենց լեզուով արտայայտել: Հետաքրքրական է դիտնալ թէ «Արտաշէս» անձնանունէն սերած տարբերակներու թիւը, որ քսանութի կը հասնի, արդիւնքն է դրացի երկիրներու լեզուներով կատարուած տառադարձութիւններուն (7): Հոս հարց կը ծագի թէ այս տարբերակներէն որո՞նք պէտք է ակնկալենք տեսնել հին դրամներու կամ յիշատակարաններու վրայ: Նկատի ունենալով հին պատմագրութիւնը եւ յիշատակարաններու վրայի արձանադրութիւնները, աւելի հաւանական կը դոնենք Artaxias (Արտաքսիաս) եւ Artaxerxes (Արտաքսերքսես) ձեւերը (8): Նոյնպէս կարելոր է դիտնալ թէ ինչպէս հայերէն գրաբարի, նոյնպէս հին յունարէնի պարագային ոչ միայն անունները, այլ ածականները եւ մակերիւններն ալ կը հոլովուին, համաձայն քերականական օրէնքներու: Ասոր համար, հին դրամներու վրայ յաճախ կը հանդիպինք նոյն գոյականին, անունին եւ ածականին հոլովուած զանազան ձեւերուն:

Վերջապէս 2160 տարիներ ետք՝ դոնուեցաւ պղինձէ դրամ մը, որ կրնանք վերագրել Արտաշէս Ա.ի:

Դրամին կշիռն է 4.0 կրամ, տրամագիծը՝ 1.60 սզ. եւ մաս կը կազմէ մեր անձնական դրամագիտական հաւաքածոյին (Տես տախտակ Ա. թիւ 1):

Դրամի երեսին վրայ կը տեսնուի արքային մօրուսաւոր կիսանդրին աջ դարձած՝ գլխուն հայկական խոյր եւ ապարօշ: Թաղին ընդհանուր ձեւը եւ արուեստը՝ բաղդատած Տիգրան Բ.ի, Արտաւազդ Բ.ի եւ այլ աւելի ուշ արտաշէսեան զահակալներու թաղիւրուն հետ, աւելի նախնական է, յարաբերաբար նուազ զարգացած: Հոն չեն տեսնուիր զոյգ արծիւներ, հայկական ութանկիւն արեւ, եղջիւր, եւ այլ բուսական զարդեր: Ալ աւելին՝ թագին վերի մասին վերջաւորութեան կոնաձեւ զարդերը նոյնիսկ ճշգրտօրէն չեն քանդակուած, ոճը դեռ իր սկզբնական շրջանին մէջ էր, եւ հե-

7) Հ. Ամառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Ա. հար., Երևան 1942, էջ 305:

8) Նայմը, էջ 305-306: Զ. Մամադեան, Զ. աշխ., էջ 128-133: Գ. Կարախանեան, Զ. աշխ., էջ 276:

տըզհետէ կազմաւորուելով պիտի բարեփոխուէր եւ ի վերջոյ նմանէր Տիգրան Բ-ի կամ Արտաւազդ Բ-ի թաղին (Տախտակ Ա. թիւ 2 եւ 3) :

Դրամին կոնակին կողմը աւելի հետաքրքրական է եւ բացառիկ : Կեդրոնը՝ ուռուցիկ կէտերով քանդակուած է բարձր, սրագլուկաթ լեռ մը, զազաթին՝ խոշոր արծիւ մը թռած՝ ձախ դարձած դիրքով : Շատ հաւանաբար, այս արծիւը ծառայած ըլլայ որպէս նախատիպ արտաշէսեան թաղի ոճին, որ դար մը ետք զարգանալով՝ կրկին հանդէս կու գայ զարդարելու համար հայոց կայսրին թագը : Սակայն՝ այս պարագային՝ «Արքայից Արքային» թագը կը զարդարեն երկու արծիւներ, փոխան մէկը՝ զետեղուած ութանկիւն հայկական արեւին երկու կողմերը, որոնք ղերար կը դիտեն (տախտակ Ա. թիւ 2) : Մեր կարծիքով՝ Արտաշէս Ա-ի վերագրուած դրամին վրայ դառնուող այս բարձր լեռը կը ներկայացնէ Հայաստանի կարեւոր լեռներէն մէկը, միաժամանակ խորհրդանշելով Հայաստանը, որ լեռնային երկիր մըն է : Այս կերպով լեռ կամ լեռնային երկիր ներկայացնելը ծանօթ է դրամադիտութեան եւ գործածուած է նաեւ այլ ժողովուրդներու դրամահատութեան մէջ :

Աջին երկու ուղղահայեաց սիւնակներով՝ յունարէն խորագիրն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΜΕΓΑΛΟΥ, այսինքն՝ «Արքայի Մեծի» : Իսկ ձախին՝ մէկ սիւնակով, խորագրին միայն առաջին չորս տառերը ընթեռնելի են ΑΡΤΑ (Արտա...) եւ մնացեալը՝ սեւ կորկով ծածկուած ըլլալուն անընթեռնելի է : Հակառակ դրամին լաւ վիճակի մէջ ըլլալուն՝ դժբախտաբար ունինք թագաւորին անւան միայն առաջին երկու վանկերը, որոնք կաղմուած են այս չորս տառերով : Հաւանաբար՝ եթէ դրամը մաքրուի, մնացեալ տառերն ալ ընթեռնելի դառնան, բայց չուզելով դրամին վրայի գեղեցիկ կորկը խանդարել՝ այսքանով գոհացանք : Ուստի՝ որպէս ամենահաւանական կարելիութիւն՝ զայն վերագրենք Արտաշէս Ա-ի եւ խորագրին ընթերցումը վերծանենք որպէս ΑΡΤΑΣΕΙΟΥ՝ կամ ΑΡΤΑΞΕΡΕΟΥ, որոնք՝ ինչպէս նախապէս յիշեցինք, Արտաշէս անձնանունին տառադարձութեան ամենագործածական տարբերակներն են : Որպէսզի ընթերցողը շփոթութեան չմատնենք՝ երեք սիւնակներու ամբողջական ընթերցումը կու տանք հայերէնով. «Արքայի Մեծի Արտաշէսի» : Այս պարագային հետաքրքրական է նկատել երեք բառերուն ալ սեռական հոլով ըլլալը. անուն, անձնանուն եւ ածական հոլովուած են :

Արտաշէսեան Հարստութեան թագաւորներու շարքին մէջ մէկէ աւելի անգամներ կը հանդիպինք Արտաշէս, Արտաւազդ եւ

ՏԱԽՏԱԽ Ա.

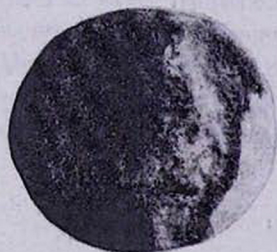
1

2

3

4

Տիգրան անունը կրող դահակալներու: Ներկայիս մեզ ա'լ աւելի կը հետաքրքրեն առաջին երկուքը, որովհետեւ անոնք «Ա» տառով կը սկսին: Դժբախտաբար՝ այս պարագային՝ Արտաշէս եւ Արտաւազդ անունը ունեցող թագաւորներու թիւը հինգի կը հասնի. երկու Արտաշէս եւ երեք Արտաւազդ: Ուրիշ դժուարութիւն յարուցանող պարագայ մըն ալ այս երկու անձնանուններուն առաջին չորս տառերուն նաեւ առաջին երկու վանկերուն թէ ուղղագրութիւնով եւ թէ յաջորդականութիւնով իրարու յար եւ նման ըլլալն է:

Վերջապէս հարց կը ծագի թէ այս հինգ թագաւորներէն որո՞ւն պէտք է վերագրել այս միակն դրամը: Հարկաւ անոր որ ամենէն աւելի հաւանական է: Որպէս լաւագոյն լուծում կ'առնենք պատմական եւ դրամագիտական տուեալներ եւ զանոնք կ'ենթադրենք վիճակագրական վերլուծումի: Նախ մէկուսացումի օրէնքով անհաւանական թագաւորները կ'անտեսենք, եւ ապա մեր վերադրումը կ'ընենք հիմնուելով հաւանականութեան օրէնքին վրայ:

Նկատի առնելով դրամին կշիռը, մետաղը, թափին ձեւը, ուճը, խորագրերը եւ կարգ մը այլաբանական խորհրդանշաններու դոյութիւնը, զայն պէտք է վերագրել թագաւորի մը, որ գէթ դահակալած ըլլայ Տիգրան Բ.էն առաջ: Երբ բաղդատենք տախտակ Ա.ի թիւ 1, 2, 3 դրամները, իսկոյն պիտի նկատենք որ Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի թագերը շատ աւելի կազմաւորուած են քան թէ խնդրոյ առարկայ դրամին վրայի թագը, որուն վրայ բացակայ են հայկական զարդերը: Նոյնչափ կարեւոր է նկատել գործածուած պատուանդաններու տարբերութիւնը — Տիգրան Բ. եւ Արտաւազդ Բ. տարբեր պատուանդաններ կամ մակդիրներ գործածած են (9): Այս երկուքին վերագրուած ոչ մէկ դրամին վրայ «Արքայի Մեծի» պատուանդանը դոյութիւն ունի: Իսկ՝ Արտաշէս Բ.ի կամ Արտաւազդ Գ.ի՝ երբեք կարելի չէ վերագրել, որովհետեւ անոնք շատ աւելի ուշ ժամանակաշրջանի մը կը պատկանին: Նոյնիսկ բաղդատութիւն մըն ալ կարելի չէ ընել, որովհետեւ Արտաւազդ Գ.ի ցարդ ոչ մէկ դրամ վերագրուած է, իսկ՝ Արտաշէս Բ.ի մի միայն մէկ դրամ, այն ալ անբաւարար փաստով (10) (Տես Տախտակ Ա. թիւ 4): Ի վերջոյ՝ հինգ դահակալներէն կը մնան երկուքը, Արտաշէս Ա. եւ Արտաւազդ Ա., որոնց կրնանք վերագրել այս դրամը, բայց՝ հարկաւ ոչ միաժամանակ երկուքին, քանի որ այս երկու թագաւորներէն ոչ մէկ դրամ հասած է մեզի, բաղդատութեան ոչ մէկ եզր ունինք: Բայց

9) Զ. Պտուկեան, Աշուած աշխ., էջ 32-35:

10) Նոյն, էջ 38:

նկատի առնելով դրամին տառերուն խոշորութիւնը եւ անընթեռնելի մնացած մասին կարծութիւնը, աւելի յարմար կը թուի զայն վերծանել որպէս **APTAΞIOY** քան թէ այլ՝ աւելի երկար տարբերակներ կամ Արտաւազդ անձնանունը: Այս պատճառով հաւանականութեան նժարը քիչ մը աւելի կ'իջնէ Արտաշէս Ա.ի կողմը: Իսկ՝ երկրորդ ամենէն հաւանական դահակալը կը հանդիսանայ Արտաւազդ Ա.:

A BRONZE COIN OF ARTAXIAS I : THE FOUNDER OF THE ARTAXIAD DYNASTY

ASBED H. DONABEDIAN

In this article an attempt has been made to attribute a unique bronze coin to Artaxias I, the founder of the Artaxiad dynasty.

To make things more comprehensible, a brief historical background and some numismatic data are discussed.

The coin belongs to the author's rich collection of Artaxiad coins. Its weight is 4 grams, and its diameter 16 millimeters.

Obverse: King's bust turned right, wearing Armenian tiara, slightly bearded.

Reverse: A high conical mountain represented in dots, with a large eagle perched left on its summit. The Greek inscription on either side of the mountain reads: : **ΒΑΣΙΛΕΩΣ |**

ΜΕΤΑΛΛΟΥ || ΑΡΤΑΞΙΟΥ

